

گذری انتقادی بر امتداد علمی - اجتماعی شهید سیدمحمدباقر صدر در توسعه علوم انسانی اسلامی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۰۶ تاریخ تأیید: ۱۴۰۰/۰۹/۱۸

قاسم بابائی*

چکیده

یکی از شخصیت‌های ممتاز جهان اسلام آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر است که رهبر معظم انقلاب از ایشان به عنوان «نابغه عصر» یاد می‌کند. بررسی شخصیت علمی و اجتماعی شهید صدر در دو بخش امتداد علمی و اجتماعی قابل پیگیری است. شهید صدر در بخش امتداد علمی به ارائه ابتکاراتی در گستره علم دینی اعم از تولید و نوآوری پرداخته‌اند. در بخش تولید به اسلامی‌سازی علوم انسانی همت گماردند و توانستند در سه بخش فلسفتنا (فلسفه اسلامی) اقتصادنا (اقتصاد اسلامی) و مجتمعا (جامعه‌شناسی اسلامی) به تولید علوم با صبغه دینی بپردازند و در بخش نوآوری به ابتکاراتی نو دست یافتند که تعریف علم اصول، حق الطاعه، هویت‌بخشی مستقل به سیره،

* محقق حوزه علمیه قم و دانشجوی دکتری فلسفه حقوق دانشگاه باقرالعلوم ☞ yaser.bababei@yahoo.com

تقسیم‌بندی جدید در فقه (فردی و اجتماعی) نمونه‌هایی از آن است. در بخش امتداد اجتماعی می‌توان به فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی اشاره کرد که نظارت بر مدرسه «العلوم الاسلامیه» تشکیل مؤسسات فرهنگی «جماعة العلماء» نجف اشرف و نظارت بر دانشکده اصول‌الدین نمونه‌هایی از آن است. نگاه انتقادی به زیست علمی و اجتماعی شهید صدر را می‌توان در سه بخش جهان اول (جهان شخصیت شهید صدر)، جهان دوم (جهان آگاهی فردی) و جهان سوم (جهان آگاهی جمعی) دنبال کرد.

واژگان کلیدی: شهید صدر، امتداد اجتماعی، امتداد علمی، نظامات، علم دینی، جهان اول، جهان دوم، جهان سوم.

مقدمه

سخن‌گفتن درباره امتداد علمی و اجتماعی علامه شهید آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر^{*} بسی دشوار است؛ چراکه ایشان بر خلاف شخصیت‌های علمی که تنها در بخش دانش پیشتازند، شخصیت کاملی بود که مازاد بر امتداد علمی که امام[ؑ] او را «مغز متفکر اسلامی» جهان اسلام نامید، در بخش امتداد اجتماعی و فعالیت‌های سیاسی پیشقدم بودند. بر همین اساس مقام معظم رهبری در پیامی از ایشان به عنوان نابغه عصر یاد می‌کند که نمونه آن در حوزه‌های علمیه انگشت‌شمار است: «مرحوم آقای صدر[ؑ] به نظر بنده قطعاً نابغه بود؛ یعنی کاری که از عهده او بر می‌آمد، از عهده خیلی از فقها و علما و متفکرین حوزه‌های ما بر نمی‌آید» (آیت‌الله خامنه، بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۹ فروردین ۱۳۹۶).

یکی از ویژگی‌های بارز علامه شهید آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر موقعیت‌شناسی واحساس درد نسبت به مشکلات جهان اسلامی بود؛ به طوری که درد جامعه را درد خود

می دانست و در پی رهایی مسلمانان از مشکلات بود. مرحوم آیت الله حائری از شاگردان ایشان نقل می کند که روزی استاد به من فرمود: «من بر این باور هستم که امروز امت اسلامی گرفتار همان بیماری شده است که در روزگار حضرت حسین بن علی علیه السلام گرفتار شده بود و آن بیماری فقدان اراده است؛ زیرا همه مردم با حزب بعث و حاکمان کنونی آشنا هستند و کمترین تردید در بدکاری، پلیدی، سرکشی و کفر اینان ندارند، اما اراده خود را از دست داده اند؛ اراده ای که باید در پرتو آن بر این حزب کافر یورش برند. پس بر ما فرض است به درمان این بیماری قیام کنیم (حائری، ۱۳۷۵، ص ۵۶). شهید صدر برخوردار از زیست علمی و اجتماعی بود. امتداد علمی و اجتماعی همانند دو بالی است که در تکمیل شخصیت انسان برای پرواز به ملکوت و در رهایی جستن از عالم دنیا به عالم معنا کمک رسان است. انسان های کامل مجهز به هردو امتداد هستند و دریافته های علمی در طول تکاپوی عینی است. شهید صدر به جهت دارا بودن امتداد علمی و اجتماعی واجد شرف وجودی و شرف ارزشی بودند. شرف وجودی به شدت و قوت وجودی است که ایشان سعه وجودی داشتند؛ چراکه واجد علوم عقلی و نقلی بودند و همچون ستاره ای در پهنه علم و حکمت می درخشیدند؛ «وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا: به هر کس دانش داده شود، خیر فراوانی داده شده است» (بقره: ۲۶۹). شرف ارزشی در داشتن اخلاق اجتماعی و سیاسی است که ناشی از کارکرد و فضیلت علمی است. شرف ارزشی شهید صدر در متخلق بودن به اخلاق الهی بود. او مصداق بارز فرمایش پیامبر رحمت صلی الله علیه و آله بود که فرمود «تخلقوا باخلاق الله: به اخلاق الهی آراسته شوید». تخلق به اخلاق الهی نتیجه حاکمیت عقلی عملی بر افعال انسانی است (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۷). امتداد علمی شهید صدر در بخش نظامی و نگرشی و فعالیت های علمی اعم از تحصیل،

تدریس، تحقیق و شاگردپروری نمایان است. امتداد اجتماعی شهید صدر در دو بخش نظام منشی و نظام کنشی نمایان است. نظام منشی بیانگر رفتارها و سلوک اخلاقی شهید صدر است که در نظام معنویت، نظام اخلاقی و... می‌توان دید و نظام کنشی بیانگر رفتار و فعالیت‌های سیاسی شهید صدر اعم از فعالیت‌های تولیدی و حرکات اجتماعی سیاسی است. بنابراین می‌توان گفت شهید صدر دارای فضای دید بسیار وسیع، فهم نیازهای دنیای اسلام، پاسخگویی سریع و آماده به خواسته‌ها بود (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات رهبر معظم انقلاب، ۱۹ فروردین ۱۳۹۶).

تحقیق پیش رو با رویکرد توصیفی انتقادی به بررسی امتداد علمی و اجتماعی شخصیت آیت‌الله سیدمحمدباقر صدر^ع می‌پردازد. در بخش امتداد علمی به تبیین فعالیت‌های علمی در تولید گستره و نوآوری آن بزرگوار خواهد پرداخت و در بخش امتداد اجتماعی به تلاش‌های اجتماعی اعم از سیاسی و خدمات اجتماعی اشاره خواهد کرد و در نهایت با نگاه انتقادی از منظر جهان‌های سه‌گانه به تحلیل خواهد پرداخت.

۱. شخصیت شهید صدر در بخش نوآوری‌های علم دینی

الف) ابتکارات شهید صدر

یکی از ویژگی‌های شهید صدر شناخت اقتضانات زمانه بود، ایشان عالم «زمان‌شناس» بودند و مصداق بارز روایت امام صادق^ع است که می‌فرماید: «العالمُ بزمانه لا تهجمُ علیه اللّوایسُ: کسی که به زمان خود آگاه باشد، چیزهایی که مایه اشتباه است، بر او هجوم نمی‌آورند» (کلینی، ۱۴۰۷ق. ج ۱، ص ۲۷). کسی که آگاه به زمان باشد،

حوادث تیره و تاریک زمان، امر را بر او مُشْتَبِه نمی‌کنند. شهید بزرگوار آیت‌الله صدر به زمان اعم از روزگار و حاکمیت و دانش‌های معاصر عالم بود. ایشان آشنایی کامل با اندیشه‌های فلسفی و اجتماعی در روزگار دوران حیاتش داشت؛ به گونه‌ای که در افق مطالعات علوم انسانی به علوم همگون در راستای مطالعات توجه داشت. بر همین اساس همزمان با مطالعه و پژوهش در اقتصاد اسلامی به دو مکتب مهم اقتصادی بشری یعنی مارکسیزم و کاپیتالیزم نیز می‌پرداخت. شهید صدر دغدغه‌مند جهان اجتماعی بود؛ اینکه در مقابل جهان غرب و اندیشه‌های مارکسیستی که در آن عصر خود نمای می‌کرد، باید بتوان راه حلی در همان چهار چوب ارائه داد. یکی از شاگردان ایشان نقل می‌کند که روزی استاد به برخی شاگردان برگزیده خود فرمود: «آنچه امروز در حوزه‌های علمیه تداوم دارد - یعنی بسنده کردن به دو درس فقه و اصول - روش درستی نیست و برای شما ضرورت دارد که نسبت به همه دانش‌های اسلامی آگاهی یابید»؛ سپس از آنها خواست کتاب **فلسفتنا** را با یکدیگر مباحثه کنند (حائری، ۱۳۷۵، ص ۵۲). او با شناخت حفره‌های معرفتی و با شناخت علوم و نظام‌های موجود توانست در قبال آنها به ابتکارات جدیدی در علم دینی اعم از ابتکارات درون‌علمی که در بخش مختلف علوم دینی قابل پیگیری است و ابتکارات برون‌علمی که توانست در مقابل نظریه‌های معاصر زمان خودش به تولید نظریه پردازد و در واقع با ارائه یک مفهوم انتزاعی کلان تر دستگاه‌های جزئی را در این دایره قرار دهد.

(۱) ابتکارات درون‌علمی شهید صدر

شهید صدر در بخش علوم انسانی به خصوص علوم انسانی حوزوی صاحب نوآوری‌هایی است که در نوع خود بی‌نظیر است. نوآوری‌های شهید صدر منحصر در فقه و

اصول نیست، بلکه در اقتصاد، فلسفه، علوم قرآنی به نوآوری‌های مهمی دست یافتند که می‌توان به دیدگاه‌های مانند تعریف علم اصول، حق الطاعه، هویت بخشی مستقل به سیره، تقسیم‌بندی جدید در فقه (فردی اجتماعی) ... اشاره کرد.

علم اصول با دست توانای شهید صدر به چهارمین دوره خود گام گذاشت؛ چنان‌که شهید در کتاب **المعالم الجدیدة للاصول** بیان کرده است. مراحل سه‌گانه که پیش از ایشان مرسوم بود عبارت‌اند از:

۱. مرحله مقدماتی: مرحله پی‌ریزی علم اصول که با ابن جنید آغاز و با ظهور شیخ طوسی به اتمام رسید.

۲. مرحله کارآمدی: مرحله مرزبندی علم اصول و نقش‌آفرینی در مباحث فقهی که پیشاهنگ این دوره شیخ طوسی بود.

۳. مرحله کمال علمی: که با ظهور آیت‌الله وحید بهبانی آغاز شد و تحولی نو در تاریخ علم اصول شکل گرفت.

۴. مرحله رشد نهایی علم اصول: آیت‌الله حائری کاظمی از شاگردان شهید صدر معتقد است مرحله چهارم با تلاش علمی شهید صدر آغاز شد و علم اصول به دست استاد شهید گام به عرصه جدیدی گذاشت. در این مرحله مسائلی نو مطرح شد که برای نخستین بار در اصول آغاز شده بود و پیش از استاد مورد بحث و گفت‌وگو نبود (همان، ص ۶۴)؛ مباحثی مانند «نظریة التعویض»، جایگزینی قاعده «منجزیت احتمال و احتیاط عقلی» در قبال «برائت عقلیه» و «قاعده قبح عقاب بلا بیان»، ابطال برخی اقوال مشهور مانند «جریان اصالة الطهاره در ملاقی بعض اطراف شبهة محصوره»، عنوان‌بندی و خلق اصطلاحات جدید مانند «عناصر مشترکه و خاصه»، «ادله محرزه»، «تزامم حفظی»، «قرن اکید»،

«حق الطاعه» و «قطع ذاتی و موضوعی».

شهید صدر در بخش فقه از چند جهت دگرگونی ایجاد کرد که در کتاب چهار جلدی **بحوث فی شرح العروه الوثقی** قابل مشاهده است: عمق بخشیدن به تدریس فقه؛ تبدیل فقه فردی به فقه اجتماعی، برای مثال اخبار مربوط به تقیه و جهاد با نگرش های موضعی یا رعایت ویژگی های فردی به گونه ای برداشت می شود و با دیدگاه های اجتماعی به گونه ای دیگر؛ تغییر روش طرح مسائل و دسته بندی در قالبی نو که در کتاب **الفتاوی الواضحه** آمده است؛ طرحی نو در بخش معاملات که تلاش کرد فقه اسلامی را با فقه و هنجارهای معاصر مقایسه کند و هدف نشان دادن توانایی فقه اسلامی در اداره کشور بود (همان، ص ۶۸). شهید صدر افزون بر نوآوری در فقه و اصول، نوآوری هایی در دیگر علوم مانند فلسفه، منطق اخلاق، تفسیر، اقتصاد و تاریخ داشتند (همان، ص ۶۹ - ۷۳) که مجال پرداختن به آن نیست.

۲) ابتکارات برون علمی شهید صدر

تلاش و کوشش شبانه روزی شهید صدر از ایشان یک نابغه در عصر و زمانش خودش ساخته بود؛ نابغه ای که خدمات فراوانی برای جهان تشیع انجام داد؛ تلاش بی وقفه ای که فراتر از طلاب زمان خودش بود؛ چنان که از زبان خودش می گوید: هر روز به اندازه پنج انسان سخت کوش در جست و جوی دانش کار می کردم ... صبح ها بعد از نماز سحر به اتاق کوچکی در طبقه بالای خانه می رفتم و بدون توجه به زمان، خودم را وقف خواندن و تحقیق می کردم تا اینکه مادرم مرا به خوردن غذا دعوت کرد. پس از ناهار بالا می رفتم و تا قسمتی از شب ادامه می دادم .... این اتاق کوچک دارای یک دهانه گرد برای تهویه و

روشنایی بود. سقف آن به قدری کوتاه بود که وقتی تمام قد می ایستادم، سرم به سقف اتاق می خورد؛ بنابراین باید خم می شدم (عاملی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص ۱۳۹). بخشی از تلاش بی وقفه شهید صدر ارائه نوآوری های برون علمی است که در بخش های مختلف قابل پیگیری است.

۱- تلاش در تدوین نظامات

یکی از تلاش های شهید صدر توجه به لایه های باطنی تمدن غرب است. به بیان دیگر گاهی مواجهه با تمدن غرب در بخش موضوعات است که در بخش های مختلف مسائل مستحدثه ایجاد می شود و ما آن را به دستگاه فقاهاست یا کلام عرضه می کنیم و پاسخ مناسب را به دست می آوریم؛ چنان که تا قبل از شهید صدر مواجهه ما با دنیای مدرن و مسئله هایی که برای ما ایجاد می کردند، نوعاً از جنس موضوعات بود؛ اما شهید صدر یک قدم جلوتر برداشت و به جای مواجهه با مسائل مستحدثه به بررسی نظامات پرداختند. به عبارتی در عرصه سیاست و اقتصاد و حتی فرهنگ یک نظام های مسلطی در جهان مدرن طراحی شده است که لایه های باطنی اعتقادات و چارچوب های اندیشه ای در آن مستور و پوشیده است و به راحتی قابل دیدن نیست و مواجهه مستقیم با احکام فقهی ندارند؛ ولی چتر خود را بر همه عالم گسترانیده است؛ به طوری که هژمونی غرب حتی بر جهان اسلام نیز تأثیر گذاشته است و لازمه حاکم شدن پارادایم جهان غرب، عقب راندن پارادایم اندیشه دینی است و امکان عملیاتی شدن شریعت را نمی دهد. از نگاه شهید صدر راه مقابله با آن از طریق موضوعات نیست؛ بلکه باید در مبارزه گفتمان قدرت قرار گرفت و نظام های متناسب با آن را طراحی و تولید کرد. همین امر هم موجب شد ایشان به دنبال دستیابی به

طرح نظامات و مذاهب اسلامی باشند. بنابراین شهید صدر در تلاش است با ارائه مفاهیم پایه به شکل‌گیری مکتب اسلامی در بخش‌های مختلف مثل اقتصاد و... پردازد که برون‌داد آن شکل‌گیری نظام‌هاست. بر همین اساس شهید صدر با نگارش کتاب **اقتصادنا** به نقد عالمانه دو مکتب مهم اقتصادی بشری، مارکسیزم و کاپیتالیزم پرداختند و در قبال آنها دیدگاه‌های مکتب اقتصادی اسلام را بازگو کردند (حانری، ۱۳۷۵ ص ۷۱).

۲ - توسعه فقه اجتماعی

یکی دیگر از ابتکارات شهید صدر توجه به فقه اجتماعی است. بر همین اساس با تقسیم‌بندی جدیدی فقه را به دو بخش فقه فردی و فقه اجتماعی تقسیم کردند. فقه اجتماعی فقهی است که متوجه مناسبات و روابط اجتماعی است. در فقه شیعی مباحث فردی قوی‌تر است و دلیلش نیز این است که بیشتر ناظر به زندگی فردی افراد بوده و نظام اجتماعی و مناسبات اجتماعی آن چندان در فقه شیعه مورد سؤال نبودند و پرداختن به مسائل نظامات اجتماعی و نظام سیاسی در لایه‌لای فقه فردی بوده است. ابتکارات شهید صدر در تلاش جهت ارائه یک نظام فقه اجتماعی بود (پارسانیا، ۱۳۹۸).

۳ - توجه به اسلام در مقام تحقق

یکی دیگر از نوآوری‌های شهید صدر که در کتاب «ومضات» قابل پیگیری است، توجه به اسلام در مقام تحقق است. گاهی وظیفه ما در دفاع از دین، اسلام در مقام نظر است که باید با تبیین و تشریح نظریات دینی بتوانیم مبلغ خوبی در تشریح باشیم و گاهی وظیفه ما در دفاع از دین به منصفه ظهوررساندن اسلام است که همان اسلام در مقام تحقق است. شهید صدر با همین رویکرد در تلاش بود اسلام در مقام تحقق را محقق کند. با

همین رویکرد به دفاع از انقلاب اسلام و امام[ؑ] پرداخت. وقتی انقلاب اسلامی به دست امام شکل می‌گیرد، شهید صدر احساس می‌کند آن امری که سال‌ها و سال‌ها در اندیشه و رفتارهای اجتماعی خودشان دنبال می‌کردند، در حرکت انقلابی امام خمینی ظهور کرده است. بر همین اساس تمام قد در دفاع از انقلاب به پا خاست؛ چنان‌که می‌فرماید: «ذوبوا فی الامام کما ذاب فی الاسلام». آیت‌الله میرباقری در این باره می‌گوید: «بعد از انقلاب اسلامی هیچ کسی از علما و بزرگان درس را تعطیل نکردند. تنها شهید صدر بود که تمام درس‌هایش را در نجف تعطیل کرد و برای پاسخگویی به مسائل اصیل انقلاب اسلامی به تفسیر موضوعی پرداختند». شهید صدر در همین راستا به نگارش کتاب **جمهوری اسلام** پرداختند. در بخشی از کتاب می‌نویسد: «با در نظر گرفتن خصوصیات معنوی ملت ایران، بینشی که از اسلام به عنوان برنامه اساسی دارند، ایمانشان به مرجعیت مبارز و زعامت آگاه و مجاهدی که این مردم را در سخت‌ترین دوران مبارزه به غلبه بر طاغوت و پیروزی رهنمون شد و با توجه به کرامت انسان ایرانی و سهم وی در آزادی .... امور زیر را که پایه‌های فکری و اساسی جمهوری اسلامی است، ارائه می‌دهیم» (صدر، [بی‌تا]، ص ۱۵).

۴ - پیشنهاد قانون اساسی

یکی از فعالیت‌های شهید صدر در تلاش برای قانون‌مند کردن بخش اجتماعی جامعه بر اساس دین مبین اسلام بود که در همین راستا در ۲۴ سالگی کتاب **فدک فی التاريخ** را نوشت و در همین راستا به تدوین چندین اثر پرداخت. یکی از مهم‌ترین آثار ایشان کتاب **لمحه فقهیه تمهیدیه عن مشروع دستور الجمهوریه الاسلامیه فی ایران** بود که توسط شاگردش مرحوم آیت‌الله هاشمی شاهرودی به امام خمینی ارائه شد و پیشنهاد کارسازی در

مقابل طرح پیش‌نویسی قانون اساسی توسط دولت موقت بود که توانست نظر امام^ع و دیگر فقها را جلب کند (جعفری، ۱۳۸۷).

۲. شخصیت شهید صدر در بخش امتداد اجتماعی

شهید صدر در کنار فعالیت‌های علمی به فعالیت‌های اجتماعی نیز می‌پرداخت و بر این باور بود که اسلام وقتی تحقق کامل پیدا می‌کند که با دو بال امتداد علمی و اجتماعی همراه باشد. منش و رفتار اجتماعی بخشی دیگر از پازل شخصیت شهید صدر است که از ایشان انسان کاملی ساخته بود. شهید صدر دغدغه اجتماع مسلمانان را داشت و بر همین اساس در کنار فعالیت‌های علمی به فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی نیز می‌پرداخت.

الف) فعالیت‌های اجتماعی

شهید صدر در کنار فعالیت‌های علمی به امور اجتماعی و گره‌گشایی از امت اسلامی نیز مشغول بود. یکی از مشغله‌های شهید صدر نظارت بر مدرسه العلوم الاسلامیه بود. این مدرسه به دستور آیت‌الله سیدمحسن حکیم تأسیس شده بود و شهید صدر بر این مرکز علمی نظارت داشت. یکی دیگر از مؤسسات فرهنگی «جماعة العلماء» نجف اشرف بود. این مؤسسه درحقیقت پشتوانه معنوی مردم مسلمان عراق بود و حرکتی دینی در قبال نظام مارکسیزم در حزب سوسیالیست عراق و حزب جمهوری متد عربی به شمار می‌آمد. نقش اساسی در تشکیل این گروه بر دوش شخصیت علمی شهید صدر و مرجعیت دینی آیت‌الله سیدمحسن حکیم بود. از رهگذر این تشکل اسلامی بود که علمای نجف اشرف توانستند برنامه اسلامی را عرضه کنند و در طریق ایجاد یک نیروی سیاسی توانمند و مستقل

اسلامی گام بردارند (حائری، ۱۳۷۵ ص ۸۳).

دانشکده اصول‌الدین یکی دیگر از حرکت‌های ارزشمند اسلامی بود که در عرف اجتماعی آن زمان وابستگی ظاهری به استاد شهید نداشت؛ اما از رسیدگی و نظارت پدران استاد بهره‌مند بود؛ از جمله آنکه استاد، کتاب **المعالم الجدید** در علم اصول را تألیف کرد تا در آن دانشکده تدریس شود (همان، ص ۸۶).

ب) فعالیت‌های سیاسی شهید صدر

فعالیت‌های سیاسی شهید صدر در دو بخش اقدامات نرم‌افزاری و مبارزاتی با حزب بعث قابل پیگیری است. شهید صدر در بخش اول که در گفتمان سیاسی شهید صدر قرار دارد، به ارائه تئوری‌های اجتماعی - سیاسی اسلام پرداخت که در مجموع می‌توان به ۲۵ مورد اشاره کرد که برخی از آن آثار عبارت‌اند از: رسالتنا، المدرسة الاسلامیه، خلافة الانسان و شهادة الانبياء، مقدمه فلسفتنا، بحث حول الولاية، قانون اساسی اسلام .... اولین اثر ایشان در زمینه مسائل اجتماعی سیاسی کتاب ارزشمند **رسالتنا** است که ایشان در این کتاب به موضوعاتی مانند انقلاب، جهان اسلام و مشکلات آن پرداختند. یکی دیگر از آثار گرانبارشان رساله‌ای در حکومت اسلامی و قانون اساسی اسلام بود که متأسفانه هیچ کدام از این آثار در دست نیست. سیدمحمدباقر حکیم در یادداشت‌هایی که به خط خودش در مورد جماعه العلماء فی نجف اشرف در همان دوران نگاشته است، می‌نویسد: «یادم هست که آیت‌الله شهید صدر رساله‌ای به خط خودش در استدلال و ثابت کردن مشروعیت "حکومت اسلامی" نوشت. من خود این رساله را گرفتم و آن را به برخی مجتهدان معروف آن زمان عرضه کردم تا قدمی در راه تعمیق این اندیشه برداشته

شود» (جمشیدی، ۱۳۷۷، ص ۴۵). بخش دیگر از فعالیت نرم افزاری شهید صدر، تدوین نظریات در بخش فلسفه سیاسی بود که در چهار موضوع به فعالیت پرداختند.

۱) تشکیل حزب الدعوة الاسلامیه

استاد شهید در آغاز جوانی در تاریخ ۱۳۷۷ هجری قمری حزب الدعوة الاسلامیه را پایه گذاری کرد. این اقدام در ظرف زمانی خود در حوزه علمیه نجف نشان دهنده عمق سیاسی شهید صدر بود. تشکیل حزب الدعوة الاسلامیه سبب شد رجوع مردم به او بیش از پیش شود. گروه فراوانی از مردم عراق و لبنان از شهید صدر تقلید می کردند؛ اما بعد از گذشت پنج سال این حزب را ترک کرد. بدخواهان زیادی - که یکی از آنها حسین صافی (از وابستگان حزب بعث) بود - نزد مرحوم آیت الله سید محسن حکیم زبان به بدگویی و اعتراض گشودند. آیت الله سید محسن حکیم با توجه به بهانه جویی های مخالفان پیامی را به شهید صدر دادند «شأن شما پاسداری و پشتیبانی از همه حرکت های اسلامی است ... شما باید همه ابعاد مسائل اسلامی را مورد نظر داشته باشید و به گستره خاصی منحصر نیابید». شهید صدر از درخواست استاد بوی الزام را استشمام کرد؛ لذا در پیامی به حزب الدعوة الاسلامیه نوشتند: «حضرت آیت الله حکیم از من خواسته اند در این تشکیلات حضور رسمی نداشته باشم. من از خواسته ایشان بوی ضرورت و الزام را استشمام می کنم، از این رو دیگر خود را وابسته و منسوب به این سازمان نمی دانم، ولی از شما می خواهم این حرکت اسلامی را با پیگیری تمام دنبال کنید و من در این اقدام ارزشمند پشتیبان شمایم» (همان، ص ۹۵).

۲) مرجعیت شایسته و نظام یافته

یکی دیگر از فعالیت‌های شهید صدر تئوریزه کردن نظریه «مرجعیت شایسته و مرجعیت نظام یافته» بود. نظریه که مرجعیت را از مرز دانش به سمت فعالیت اجتماعی و سیاسی گسترش می‌داد. در این نظریه به لوازم ضروری مرجعیت تراز پرداختند. شهید صدر بر این اندیشه بود که مرجعیت شایسته دارای اهداف پنج‌گانه است: نشر دستوره‌های اسلامی در میان مسلمانان در گسترده‌ترین حوزه ممکن و تلاش برای پرورش دینی افراد، ایجاد حرکت فکری و فراگیر که توجه به اسلام به عنوان دین همه‌جانبه است که شامل همه ابعاد زندگی است، برآورده کردن نیازهای فکری مربوط به حرکت مبتنی بر اسلام، سرپرستی و نظارت بر حرکت اسلامی و اشراف کامل نسبت به هر گونه دیدگاهی که در زمینه مباحث دینی طرح می‌شود و برپایی مراکزی در سراسر جهان جهت ارتباط با امت اسلامی جهت رسیدگی به امور امت اسلامی. شهید صدر معتقد بود مرجعیت با درپیش گرفتن اهداف یادشده خواهد توانست دگرگونی عظیمی ایجاد کند. شهید صدر دو عنصر اصلی را برای دستیابی به اهداف یادشده پیگیر بود. عنصر اول ایجاد پایگاهی قابل اطمینان در داخل حوزه علمیه و در میان امت اسلامی است. از نگاه شهید صدر یکی از علل شکست و ناتوانی برخی بزرگان حوزه در عدم ایجاد پایگاه مردمی و حوزوی بود. عنصر دوم تغییر نظام مرجعیت و روش عملی آن است که سه هدف اساسی را دنبال می‌کرد:

۱. ایجاد واحد برنامه‌ریزی و اجرا برای مرجعیت که هدف آنها بر مبنای کاردانی و تخصص و تقسیم کار است که در کمیته‌های مختلفی به تقسیم کار می‌پردازند.
۲. ایجاد شبکه‌ای گسترده و حقیقی برای مرجعیت تا در پرتو آن همه نیروها در یک

راستا قرار گیرند.

۳. استمرار نظام مرجعیت شایسته در بستر زمان.

شهید صدر با این روش در تلاش بود مرجعیت شایسته را ایجاد و امتداد اجتماعی آن را نهادینه کند (حائری، ۱۳۷۵ ص ۱۰۸).

۳) حوزه علمیه و حزب گرایی

یکی دیگر از فعالیت‌های شهید صدر، طرح سلسله موضوعاتی درباره همکاری حوزه علمیه با احزاب سیاسی - اسلامی بود. شهید صدر در این بخش سه محور مشخص را ترسیم کرد:

- محور نخست: لزوم جدایی کامل دستگاه مرجعیت از حرکت حزبی.

- محور دوم: بلا مانع بودن فعالیت‌های حزبی اسلامی طلابی که پیوند مستقیم با مرجعیت ندارند.

- محور سوم: طلابی که عضو حزب الدعوة الاسلامیه هستند، در صورتی که خروجشان موجب وارد آمدن لطمه به حزب باشد، باید همچنان در آن حزب فعالیت کنند.

۴) روش حکومت‌داری اسلامی در دوران غیبت

علامه شهید سید محمد باقر صدر به طور جدی پیگیر فلسفه سیاسی اسلام بود و در تلاش بود دامنه مباحث سیاسی اسلام را تکمیل کند؛ چنان‌که وقتی مطلع شد که امام علیه السلام در نجف در درس مکاسب محرمه به بحث حکومت اسلامی و ولایت فقیه می‌پردازند، بسیار خوشحال شد و می‌گوید اولین بار در تاریخ نجف اشرف است که یک مرجع به بحث حکومت اسلامی با تمام صراحت می‌پردازد. شهید صدر به دو نفر از شاگردانش دستور

می‌دهد در درس امام حاضر شوند. شهید صدر از شاگردانش که در درس امام حاضر بودند، محتوای درس را دریافت می‌کرد و در آن مناقشه می‌نمود و بعد به شاگردانش می‌گفت که مناقشات را برای امام نقل کنید. شهید صدر چنان به مباحث ولایت فقیه امام^ع مشتاق بود که خودش می‌گوید من بعد از اینکه خبر شروع درس امام^ع را شنیدم، به حرم امام علی رفتم و از شوق گریه کردم و آن روز، روز خوشحالی من بود از اینکه می‌دیدم یک مرجع رسمی و یکی از مراجع بزرگ اسلام شروع به تدریس حکومت اسلام و نظریه ولایت فقیه کرده است (الیاسری، ۱۴۳۱ق، ص ۱۰۶).

دیدگاه علامه شهید سیدمحمدباقر صدر در بخش حکومت اسلامی در دوران غیبت در سه مرحله قابل بیان است. ایشان در آغاز که پایه‌گذار حزب الدعوة الاسلامیه بود، بر این باور بود که حکومت در زمان غیبت باید بر اساس شورا اداره شود. ایشان این نظریه را در سال ۱۳۷۸ قمری در کتاب **الأسس الاسلامیه** ابراز کرده است.

شهید صدر در دوره بعد به نظریه ولایت فقیه روی آورد. این نظر در دو رساله علمیه او **الفتاوی الواضحه و تعلیقه بر منهاج الصالحین** به روشنی انعکاس یافته است؛ چنان‌که در حاشیه کتاب **منهاج الصالحین** می‌نویسد: «اگر حکم حاکمی که حاکمیت بر تمام امور مسلمانان دارد، بر اساس ولایت عامه‌ای صادر شود، نقض و مخالفت با آن به هیچ وجه جایز نیست (صدر، ۱۳۹۶ق، ج ۱، ص ۱۱). ایشان در کتاب **لمحه** می‌نویسد. نیابت عامه برای مجتهد مطلق عادل کفو از امام به سبب قول امام عصر (عج) است: «وَأَمَّا الْحَوَادِثُ الْوَأَقِعَةُ فَارْجِعُوا فِيهَا إِلَى رُوَاةِ حَدِيثِنَا فَإِنَّهُمْ حُجَّتِي عَلَيْكُمْ وَ أَنَا حُجَّةُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ: و اما رخدادهایی که پیش می‌آید، پس به راویان حدیث ما مراجعه کنید، زیرا آنان حجت من بر شمایند و من حجت خدا بر آنان هستم» (صدوق، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۴۸۳). روایت امام بیانگر آن است که

مراجع، مرجع در هر حوادث واقعی هستند به مقداری که بتوانند احکام دین را در زندگی مردم عملی کنند؛ زیرا رجوع به آنان به سبب آنکه روایات احادیث و حاملان شریعت هستند، بیانگر اعطای ولایت به معنای قیومیت به آنان است که می‌توانند مصادیق را با شریعت تطبیق داده، حق اشراف کامل از این جهت را دارند (صدر، [بی‌تا]، لمحہ، ص ۳۳). شهید صدر در دوره بعد مخصوصاً بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و یک سال قبل از شهادتش در سال ۱۳۹۹ قمری روش دیگری ارائه داد؛ روشی آمیخته از شورا و ولایت فقیه را پیشنهاد نمود. این نظریه در کتاب **الاسلام بقوٰد القیام** مطرح گردیده است.

ج) فعالیت‌های مبارزاتی شهید صدر

بخش دیگر از فعالیت‌های اجتماعی شهید صدر حضور در صحنه اجتماع و دفاع از مردم مظلوم و اجرای حق و عدالت بود. یکی از برنامه‌های حزب بعث عراق نابودی و کمرنگ کردن اسلام بود. بر همین اساس در اولین بیانیه خود که در روزنامه‌ها انتشار یافت، نوشته بود هدف ما نابودی ارتجاع دینی است. بر همین اساس سازمانی را تحت عنوان سازمان مبارزه با ارتجاع مذهبی تأسیس کرد که یکی از اهداف این سازمان مخالفت و جلوگیری از برنامه‌های مذهبی بود. یکی دیگر از فعالیت‌های حزب بعث اجرای طرح «بعثی کردن نظام آموزش و پرورش بود. به دنبال این طرح به همه متصدیان فرهنگی دستور دادند که به عضویت حزب بعث درآیند. فعالیت‌های ضد دینی حزب بعث با مخالفت بزرگان عراق مواجه شد که در این میان نقش آیت‌الله حکیم بسیار پررنگ بود. یکی دیگر از مخالفت‌های شهید صدر مخالفت با طرح «بعثی کردن نظام آموزش و پرورش» بود که به صدور فتوا پرداختند: «به اطلاع عموم مسلمانان می‌رساند که پیوستن به حزب بعث، با هر

عنوانی، شرعاً حرام و هر گونه همکاری با آن، به منزله یاری ظالم و کافر و دشمنی با اسلام و مسلمانان است» (قلی‌زاده، ۱۳۷۲، ص ۹۶). تأثیر فتوای آیت‌الله شهید صدر به حدّی بود که یکی از مسئولان حزب در این باره اعتراف کرد: فتوای سید محمد باقر همه نقشه‌های ما را نقش بر آب کرده و هیچ کس جز عده کمی ترسو و بزدل، از پذیرفتن عضویت حزب و همکاری با آن استقبال نکرد.

یکی دیگر از فعالیت‌های سیاسی شهید صدر دفاع از امام خمینی و انقلاب اسلامی بود. در واقع شهید صدر اسلام در مقام عمل را در نهضت امام[ؑ] پیدا کرد. جمله ایشان در ارادت به امام مشهور است که فرمودند: «وذوبوا فی الإمام الخمینی کما ذاب هوفی الإسلام». در امام خمینی فانی شوید که او در اسلام فانی شده است. یکی از خدمات شهید صدر به انقلاب اسلامی جلوگیری از توطئه حزب بعث علیه انقلاب اسلامی بود. حزب بعث با تبلیغات فراوان سعی می‌کرد به مردم عراق تلقین کند کسانی که در ایران به نام اسلام و انقلاب جان خود را ازدست می‌دهند کارشان مشروع نیست و کشته‌های در این راه شهید به شمار نمی‌آیند. آیت‌الله صدر با آگاهی از اهداف بعثیان نامه‌ای به امام خمینی در پاریس نوشت و در آن از قیام شکوهمند ملت بزرگوار ایران به رهبری امام[ؑ] تجلیل کرد و از طرفی با نگارش نامه‌ای به شاگردانش در ایران ارسال کرد و از آنان خواست که با مردم انقلابی ایران همگام شوند. در همین حال فتوای تاریخی دیگری در مورد شهدای انقلاب صادر کرد: «کسانی که در ایران برای دفاع از اسلام و مسلمین قیام می‌کنند و کشته می‌شوند شهید هستند و خداوند آنان را با امام حسین در بهشت محشور می‌گرداند» (همان، ص ۹۸).

نمونه دیگر از فعالیت‌های سیاسی شهید صدر فتوای قیام مسلحانه علیه حزب بعث بود

که به سبب ظلم و ستم حکومت عراق علیه مسلمانان صادر شد، شهید صدر در پیامی به فتوایی جهاد علیه حزب بعث پرداختند: «بسم الله الرحمن الرحيم. بر همه ملت مبارز و مسلمان عراق واجب کفایی است که به قیام مسلحانه علیه حزب بعث و سردمداران آن دست زنند ... تا خود را از چنگال این دژخیمان خون‌خوار نجات دهند. فعالیت‌های جهادی و سیاسی شهید صدر باعث شد تا حزب بعث ایشان را در ۱۹ جمادی‌الاول ۱۴۰۰ ق/ ۱۶ فروردین ۱۳۵۹ دستگیر و به بغداد منتقل گردید و نهایتاً در ۲۲ جمادی‌الاول ۱۴۰۰ ق/ ۱۹ فروردین ۱۳۵۹ به شهادت رسید. شهید آیت‌الله حکیم در مورد عوامل شهادت ایشان چنین گفته است: سه عامل در شهادت ایشان نقش داشته است: اول اینکه در ابتدا ایشان تنها عالمی بود که به مخالفت علنی با رژیم بعث پرداخت و عضویت حزب را تحریم کرد و از مریدان و دوستان خواست خود خواست که با رژیم بعث مخالفت کنند. دوم اینکه رژیم بعث از نظر سببیت و ترور و اختناق در میان تمام رژیم‌های منطقه کم‌نظیر بود و عامل سوم اینکه پس از پیروزی انقلاب اسلامی، امپریالیسم جهانی متوجه خطر گسترش این حرکت در کشورهای دیگر منطقه به خصوص عراق شد و لذا صدام به دستور اربابان خود بر جنایات افزود و دست به اقدام بی‌سابقه یعنی قتل‌رساندن یک مرجع زد (خسروپناه، ۱۳۹۲، ص ۳۵).

۳. بررسی انتقادی حیات علمی و اجتماعی شهید صدر

بررسی انتقادی حیات علمی و اجتماعی شهید صدر در سه بخش جهان اول، جهان دوم و جهان سوم قابل ارزیابی است. جهان اول در نگاه پوپر جهان واقع و عالم ثبوت است؛ به عبارتی جهان اشیا و رخدادهای فیزیکی است (پوپر، ۱۳۷۴، ص ۱۷۴ - ۱۸۰) و در

این بخش مراد از جهان اول جهان شخصیت کلی فرد است؛ به عبارتی بررسی شخصیت یک اندیشمند در متن واقع با صرف نظر از آگاهی‌های فردی و اجتماعی است. جهان دوم جهان باورها و گرایش‌های وابسته به ذهن و جهان ذهنی و جهان آگاهی فردی است و جهان سوم جهان مخلوق انسان است که از او استقلال پیدا می‌کند و به عبارتی آگاهی جمعی مراد است. در این بخش به بررسی حیات علمی شهید صدر در جهان دوم می‌پردازیم.

۱. شهید صدر در بخش‌هایی مانند فلسفه اسلامی صرفاً به بررسی فلسفه فلسفه اسلامی و مباحث معرفت‌شناختی پرداخته است و بسیاری از مباحث فلسفه مانند مباحث امور عامه، حرکت، نفس‌شناسی، ماهیت و وجود در این بخش دیده نمی‌شود. ایشان در مقدمه کتاب **فلسفتنا** می‌نویسد: کتاب فلسفتنا در بردارنده مجموعه مفاهیم اساسی از جهان و چگونگی تفکر در این باره است که به استثنای تمهید در دو بخش کلی آمده است: نظریه معرفت و مفاهیم فلسفی جهان (صدر، ۱۴۲۷ق، ص ۱۳). از طرف دیگر به نظر می‌رسد دیدگاه‌های شهید صدر در بخش فلسفه اسلامی و رویکردهای درون‌علمی ایشان چندان روشن نیست که بتواند پایه و اساس برای نظامات شود. از طرفی عمده کارهای فلسفی ایشان ناظر به نیاز آن زمان بود؛ یعنی با توجه به حضور مارکسیسم و ماتریالیسم که در آن زمان حضور چشمگیر داشت، مطرح شده است. مباحث فلسفی ایشان نیز مرتبط به فلسفه‌های موجود مطرح شده است؛ لذا بحث فلسفی ایشان امروز آن قدر محل رجوع نیست (پارسانیا، ۱۳۹۸).

۲. در بخش نظامات مخصوصاً نظام اقتصاد اسلامی، اختلاف مهمی میان شهید صدر و دیگران صاحب‌نظران وجود دارد. شهید صدر معتقد است اسلام دارای مذهب و نظام

اقتصادی است و اقتصاد اسلامی هویت علمی ندارد. این در حالی است که برخی صاحب‌نظران در حوزه اقتصاد اسلامی بر این باورند که تلقی شهید صدر از مذهب و نظام اقتصادی و علم اقتصاد نیازمند اصلاح و تکمیل است و اسلام افزون بر مذهب و نظام اقتصادی، دارای علم اقتصاد نیز هست (میرمعزی، ۱۳۸۵).

۳. شهید صدر در بخش نظام حقوق اسلامی به‌ویژه نظام حقوق طبیعی که آن را به وسیله سنت‌های تاریخی معرفی می‌کند؛ این در حالی است که ایشان در معرفی سنت‌های تاریخی سخن واحدی ندارد. گاهی سنت‌های تاریخی را به سه قسم که یکی از آنها سنت‌های تاریخی قطعی است، می‌داند (صدر، ۱۳۶۹، ص ۱۴۷)؛ اما در بخش‌های دیگر، سنت‌های تاریخی قطعی را خارج از سنت‌ها می‌داند. سنن و قوانین تاریخ با قوانین فیزیک شیمی ... تفاوت دارد (همان، ص ۸۲). از طرفی شهید صدر در بخش پندارهای غلط به بررسی دیدگاه آگوستین در بخش نگاه لاهوتی - که قوانین را خارج از قلمرو علمی است - به حساب می‌آورد: «طرح این مسئله که قرآن سنت‌های تاریخی را خدایی می‌داند، با همان تفسیر الهی که آگوستین ... گرایش دارد، آمیختگی و همانندی پیدا می‌کند و در نتیجه حمل طبیعت غیبی بر یک قانون تاریخی، تاریخ را از چهار چوب علمی و موضوعی خارج می‌کند» (همان، ص ۱۱۶). این در حالی است که آگوستین قوانین را خارج از قلمرو علمی نمی‌داند و حس و مراتب معرفت برای او اهمیت دارد. نکته آخر اینکه مکانیزم کشف حقوق طبیعی از روش‌های گوناگونی آبخور می‌شود که می‌توان به صورت کلی در روش‌های درون‌دینی و برون‌دینی مطرح کرد. شهید صدر در کشف سنت‌های تاریخی تنها از منظر درون‌دینی به‌ویژه از منظر قرآنی بدان پرداخته است و از روش‌های دیگر اعم از برون‌دینی یا درون‌دینی به آن نپرداخته است. این در حالی است که توسعه در روش، زمینه

کشف قواعد بیشتری را فراهم می‌کند مانند روشی که استاد مطهری بر اساس صحنه خلقت وارد شدند و به قواعد کامل‌تری دست یافتند. بخشی دیگر از انتقادات در حوزه فلسفه سیاسی است که نظریه شهید صدر در این بخش با چند مشکل مواجه است.

۴. شهید صدر در بخش فلسفه سیاسی به جای آگاهی‌دهی به توده مردم به سمت تحزب‌گرایی رفتن و سرانجام از حزب الدعوة سر درآورد. بر خلاف امام^ع که اعتقادی به تحزب نداشت و با آگاهی‌بخشی توانست انقلاب را پیش ببرد. البته شیوه شهید صدر مورد توجه شاگردش، صدر دوم قرار نگرفت و ایشان حزب را یک‌گونه انانیت جمعی می‌دانست.*

۵. شیفت فلسفه سیاسی نظریه ایشان بیشتر در قالب امت بود و در قالب ملت تحقق پیدا نکرد. شهید صدر تحت تأثیر نسل دوم و سوم شاگردان مرحوم نائینی بودند و به سمت امت‌گرایی رفت. امت‌گرایی در ارتباط با دولت مدرن دچار مشکل می‌شود. به همین دلیل اندیشه‌های شهید صدر در حوزه نجف بارور نشد؛ زیرا متناسب با حوزه و موقعیت عراق نبود و ایشان ایده‌هایش را در ورای بین‌النهرین دنبال کرد؛ اما امام^ع نظریه سیاسی را در قبال ملت دنبال کرد که مختص سرزمین ایران بود.

۶. یکی دیگر از انتقادات در بخش منطقه الفراغ و عدم ارتباط با دولت مدرن است. منطقه الفراغ بیانگر حفره‌های معرفتی است که شارع در آن بخش بیانی ندارد. یکی از اختلافات شیخ فضل‌الله نوری با مرحوم نائینی در این بود که شیخ فضل‌الله نوری

* تکمیل بخش انتقادات در شماره ۴-۶ از بیانات دکتر عبدالوهاب فراتی بهره بردم که نهایت تشکر را از ایشان دارم.

قانون‌گذاری در بخش‌های خالی از نص و در بخش غیر منصوصات را بدعت می‌دانست؛ ولی مرحوم نائینی و آخوند خراسانی معتقد بودند این بخش باید خالی از حکم باشد؛ زیرا خداوند در بخش‌هایی سکوت کرده و این اقتضای شریعت و از باب مصلحت تسهیل است. تصمیم‌گیری در این بخش به مردم واگذار شده است. به نظر آخوند خراسانی ما در بخش حوزه‌های خالی از نص بر اساس اراده مردم پیش می‌رویم و فقیه در این بخش نهایتاً نظارت دارد و در زیر مجموعه ولایت فقیه باید تأیید شود. شهید صدر به گونه‌ای در تلاش بود اختلاف این دو گروه (شیخ فضل‌الله نوری و آخوند خراسانی و مرحوم نائینی) را حل کند. ایشان معتقد بود در بخش منطقه الفراغ باید به تولید نظامات پرداخت و آن را در بخش‌های مختلف و در مصادیق گوناگون اجرا کرد. ایشان در بخش اقتصاد با تولید دیدگاه‌هایی که برگرفته از مذاق شریعت بود (حکم مولوی یا احکام ثانوی)، توانست در ۷۰ مسئله آن را حل کند. شهید صدر با این روش اختلاف میان دو دیدگاه را حل کرد که به نظر ایشان اشتباه شیخ فضل‌الله نوری این بود که خیال می‌کرد قانون‌گذاران در مجلس دوره مشروطه به دنبال بیان اول هستند که به گونه‌ای بدعت است؛ این در حالی است که مجلس دوره مشروطه به دنبال تولید بیان اجتهادی بود. هرچند دیدگاه شهید صدر توانست نزاع میان دو گروه را حل کند، به نظر می‌رسد مسیر تلاش‌هایی را که مرحوم نائینی و آخوند خراسانی در حوزه نجف کرده بودند، سمت و سوی دیگری دارد و به بیانی مسیر آنها را بست؛ زیرا روش آن دو به همزیستی مصالحت‌آمیز با دولت مدرن پیش می‌رفت؛ چراکه به اراده آزاد انسان‌ها بها می‌داد و کشمکش‌ها را با دولت مدرن به حداقل می‌رساند؛ ولی روش شهید صدر اراده آزاد انسان‌ها را محدود کرد و نزاع را با دولت مدرن به حداکثر رساند.

خلاصه و نتیجه‌گیری

شهید صدر به جهت دارا بودن امتداد علمی و اجتماعی واجد شرف وجودی و شرف ارزشی بود. شرف وجودی به شدت و قوت وجودی است که ایشان سعه وجودی داشتند و شرف ارزشی در داشتن اخلاق اجتماعی و سیاسی است که ناشی از کارکرد و فضیلت علمی است. یکی از ویژگی‌های شهید صدر شناخت اقتضائات زمانه بود. ایشان عالم «زمان‌شناس» بود و آشنایی کامل با اندیشه‌های فلسفی و اجتماعی در روزگار دوران حیاتش داشت؛ به گونه‌ای که در افق مطالعات علوم انسانی به علوم همگون در راستای مطالعات توجه داشت و دغدغه‌مند جهان اجتماعی بود؛ اینکه در مقابل جهان غرب و اندیشه‌های مارکسیستی که در آن عصر خودنمایی می‌کرد، باید بتوان راه حلی در همان چهار چوب ارائه داد. شهید صدر در بخش علوم انسانی به خصوص علوم انسانی حوزوی صاحب نوآوری‌هایی است که در نوع خود بی‌نظیر است. نوآوری‌های شهید صدر منحصر در فقه و اصول نیست بلکه در اقتصاد، فلسفه، علوم قرآنی به نوآوری‌های مهمی دست یافتند که می‌توان به دیدگاه‌های مانند تعریف علم اصول، حق الطاعه، هویت بخشی مستقل به سیره، تقسیم‌بندی جدید در فقه (فردی اجتماعی) ... اشاره کرد. علم اصول با دست توانای شهید صدر به چهارمین دوره خود گام گذاشت. شهید صدر در بخش فقه از چند جهت دگرگونی ایجاد کرد که در کتاب چهارجلدی **بحوث فی شرح العروه الوثقی** قابل مشاهده است: عمق بخشیدن به تدریس فقه، تبدیل فقه فردی به فقه اجتماعی نمونه‌ای از آنهاست. بخشی از تلاش بی‌وقفه شهید صدر ارائه نوآوری‌های برون‌علمی است که در بخش‌های مختلف قابل پیگیری است؛ مانند تلاش در تدوین نظامات؛ توسعه فقه اجتماعی؛ توجه به اسلام در مقام تحقق؛ پیشنهاد قانون اساسی. شهید صدر در کنار

فعالیت‌های علمی به فعالیت‌های اجتماعی نیز می‌پرداخت یکی از مشغله‌های شهید صدر نظارت بر مدرسه العلوم الاسلامیه بود. یکی دیگر از مؤسسات فرهنگی «جماعه العلماء» نجف اشرف بود که نقش اساسی در تشکیل این گروه بر دوش شخصیت علمی شهید صدر بود. نظارت بر دانشکده اصول‌الدین یکی دیگر از حرکت‌های ارزشمند اسلامی شهید صدر بود. فعالیت‌های سیاسی شهید صدر در دو بخش اقدامات نرم‌افزاری و مبارزات با حزب بعث قابل پیگیری است. شهید صدر در بخش اول که در گفتمان سیاسی شهید صدر قرار دارد، به ارائه تئوری‌های اجتماعی سیاسی اسلام پرداختند که در مجموع می‌توان به ۲۵ مورد اشاره کرد که برخی از آن آثار عبارت‌اند از: رسالتنا، المدرسه الاسلامیه، خلافة الانسان و شهادة الانبياء، مقدمه فلسفتنا، بحث حول الولایه، قانون اساسی اسلام. بخش دیگر از فعالیت نرم‌افزاری شهید صدر تدوین نظریات در بخش فلسفه سیاسی بود که در چهار موضوع به فعالیت پرداخت. تشکیل حزب الدعوه الاسلامیه؛ مرجعیت شایسته و نظام‌یافته؛ حوزه علمیه و حزب‌گرایی؛ روش حکومت‌داری اسلامی در دوران غیبت.

۱۳۳

منابع و مأخذ

۱. آیت الله خامنه‌ای (رهبر انقلاب)؛ بیانات، در دیدار اعضای پژوهشگاه شهید سیدمحمدباقر صدر، ۱۳۹۶/۱/۱۹.
۲. پارسانیا، حمید؛ نیاز امروز امتداد نوآوری شهید صدر در فقه نظام است: تفاوت فقه حکومت و حکومتی، ۱۳۹۸، در:
<https://iqna.ir/fa/news/3806039>.
۳. جعفری، علی؛ «تأثیر افکار شهید صدر بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، نشریه معرفت؛ ش ۱۲۵، اردیبهشت ۱۳۸۷.
۴. جمشیدی، محمدحسین؛ اندیشه سیاسی شهید رابع؛ تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۷.
۵. جوادی آملی، عبدالله؛ *رحیق مختوم*؛ ج ۱، قم: نشر اسراء، ۱۳۸۶.
۶. حسینی حائری، سیدکاظم؛ *زندگی و افکار شهید صدر*؛ ترجمه حسین طارمی؛ تهران: نشر وزارت ارشاد، ۱۳۷۵.
۷. خسروپناه، عبدالحسین؛ *اندیشه‌های حکمی و اجتهادی شهید صدر*؛ تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۲.
۸. _____؛ *منظومه فکری امام خمینی*؛ تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۵.
۹. صدر، سیدمحمدباقر؛ *قواعد کلی استنباط*؛ ترجمه و شرح رضا اسلامی؛ ج ۳،

- قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۴.
۱۰. —؛ جمهوری اسلامی؛ انتشارات روزبه، [بی تا].
۱۱. —؛ منهای الصالحین بهامشه التعلیق علیه؛ ج ۱، بیروت: دار التعارف للمطبوعات، ۱۳۹۶ق.
۱۲. —؛ لمحة فقهية تمهيدية عن مشروع دستور الجمهورية الإسلامية في ایران؛ قم: نشر خیام، [بی تا].
۱۳. —؛ سنت های تاریخ و فلسفه اجتماعی در مکتب قرآن؛ ترجمه حسین منوچهری؛ تهران: رجا، ۱۳۶۹.
۱۴. —؛ فلسفتنا؛ قم: نشر شریعت، ۱۴۲۷ق.
۱۵. صدوق؛ کمال الدین و تمام النعمه؛ ج ۲، تهران: اسلامیة، ۱۳۹۵.
۱۶. العاملی، محمد عبدالله ابوزید؛ محمدباقر الصدر: السيرة و الميسرة في حقایق و وثائق؛ الجزء الاول، بیروت: المعارف للمطبوعات، ۱۴۲۷ق.
۱۷. قلی زاده، مصطفی؛ شهید صدر بر بلندای اندیشه و اجتهاد؛ تهران: انتشارات سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۲.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تحقیق علی اکبر غفاری و محمد آخوندی؛ ج ۴، تهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷ق.
۱۹. مصاحبه با همسر مکرمه شهید بزرگوار آیت الله سیدمحمدباقر صدر، مجله مطالعات قرآنی نامه جامعه (نامه جامعه)؛ فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۶، ش ۳۱ - (۳۲)، در:

۲۰. میرمعزی، سیدحسین؛ «نقد و بررسی دیدگاه شهید صدر درباره هویت اقتصاد اسلامی»، فصلنامه اقتصاد اسلامی؛ ش ۲۲، ۱۳۸۵.
۲۱. الیاسری، امیره سعید، المثلث الصدري و الحراك الاسلامی: محمدباقر الصدر رائداً؛ بیروت: البديل الدراسات و النشر، ۱۴۳۱ق.

۱۳۶

